
Кубанцева Наталія Владиславівна, практичний психолог, соціальний педагог
СЗШ № 22 м. Києва, спеціаліст вищої категорії

Chausova Romana, chief of Kiev school №22, specialist of higher category, teacher-methodist, exemplary teacher of Ukraine

Махутов Микола, Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Department of Development Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kubantseva Natalia, practical psychologist, social teacher of Kiev school №22, specialist of higher category

E-mail: agorava@ukr.net

УДК 159.9.072.533

Максимова Н.Ю.,

Недибалюк О.С.

СТРАТЕГИИ ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ОСУЖДЕННЫХ В СИТУАЦИИ ФРУСТРАЦИИ

Максимова Н.Ю., Недибалюк О.С. Стратегії поведінки неповнолітніх засуджених у ситуації фрустрації. В статті розглянуто проблему визначення зв'язку між асертивністю та певним співвідношенням реакцій підлітка на фруструючу ситуацію. Визначені типи стратегій поведінки відповідно до параметрів асертивності: асертивна, неасертивна, агресивна, суперечлива, несформована. В результаті дослідження визначено, що неповнолітні засуджені значно менше виявляють стратегії асертивної поведінки, ніж школярі загальноосвітньої школи. Разом з цим, школярі використовують агресивну поведінку частіше, ніж неповнолітні засуджені. При цьому рівень неасертивної поведінки у школярів більш ніж втричі менший.

Ключові слова: ресоціалізація, неповнолітні засуджені, ситуації фрустрації, асертивність, підлітки.

Максимова Н.Ю., Недибалюк О.С. Стратегии поведения несовершеннолетних осужденных в ситуации фрустрации. В статье рассмотрена проблема определения связи между асертивностью и определенным соотношением реакций подростка на фрустрирующую ситуацию. Определены типы стратегий поведения в соответствии с параметрами асертивности: асертивная, неасертивная, агрессивная, противоречивая, несформированная. В результате исследования определено, что несовершеннолетние осужденные значительно меньше проявляют стратегии асертивного поведения, чем школьники общеобразовательной школы. Вместе с этим, школьники используют агрессивное поведение чаще, чем несовершеннолетние осужденные. При этом уровень неасертивного поведения у школьников более чем втрое меньше.

Ключевые слова: ресоциализация, несовершеннолетние осужденные, ситуации фрустрации, асертивность, подростки.

Постановка проблемы. Важливою складовою ресоціалізаціі неповнолітніх засуджених є формування соціальних навичок, зокрема продуктивної реакції неповнолітніх засуджених на різні види фруструючих ситуацій, які можуть трапитися в їх житті. Наявність навичок асертивної поведінки дає можливість визначити соціально-психологічну готовність підлітка до звільнення та попередити рецидивну злочинність. Вчасне виявлення схильності до неконструктивних реакцій неповнолітніх у фруструючих ситуаціях є основою корекції їх поведінки в умовах виховних колоній.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідники [1, 3, 4] визначають цілу низку проблем засуджених, насамперед тих, які готуються до звільнення з місць позбавлення волі. Одна з них пов'язана з потребами у спілкуванні та налагодженні стосунків з певними соціальними групами (сім'я, трудовий колектив тощо) та іншими суспільними потребами, що виникають у зв'язку з входженням особи в нове мікросередовище. Автори вважають, що для вирішення

цих проблем неповнолітнім правопорушникам необхідні навички асертивності у взаємодії з оточенням.

Однією із повторних причин потрапляння неповнолітніх засуджених до виховних колоній є відсутність компетентної поведінки в ситуації фрустрації, невміння знаходити вихід з конфліктних ситуацій [4]. Натомість, чітка особистісна позиція, розуміння й усвідомлення ризиків, які несуть вчинки під впливом інших, вміння приймати адекватні соціально позитивні рішення та відповідати за наслідки своїх дій, може стати запорукою позитивної ресоціалізації, недопущення повторних злочинів [1]. В цьому питанні важливим є наявність у неповнолітніх навичок асертивної поведінки. Визначення ступеню сформованості асертивної поведінки засуджених є важливою складовою підготовки до звільнення.

Поняття „асертивність” як складова теорії міжособистісної взаємодії була запропонована й розроблена американським психологом А.Солтером. Асертивність досліджувалась автором як певний спосіб поведінки особистості, що супроводжується почуттям поваги до власної індивідуальності та емоційно-ціннісним ставленням до інших людей.

Дослідники розглядають асертивність як гармонійне поєднання особистісних якостей людини, що відображаються у формі конкретних світоглядних позицій та позитивній спрямованості, проявляються у знаннях про людську сутність, у вміннях і навичках ефективної взаємодії [2]. Асертивність реалізується через вміння висловити свої думки й почуття, реалізувати бажання у такий спосіб, щоб це не було ані загрозою, ані покаранням, ані приниженням іншої людини [3]. Ми розглядаємо асертивність як усвідомлення людиною свого права досягти того, чого бажаєш; вміння прямо висловлювати свої думки та почуття – як позитивні, так і негативні, але таким чином, щоб не

порушити права інших людей. Саме асертивність є умовою конструктивної поведінки у фруструючих ситуаціях.

Метою статті було визначення особливості поведінки неповнолітніх засуджених у ситуації фрустрації.

Дослідження проводилося у 2015-2016 роках. В ньому брали участь 30 неповнолітніх засуджених Прилуцької виховної колонії управління Державної пенітенціарної служби України в Чернігівській області. З метою порівняння отриманих даних щодо неповнолітніх засуджених з показниками нормативної групи, проводилося дослідження учнів загальноосвітніх шкіл (120 осіб) цього ж віку. Для визначення поведінки досліджуваних у фруструючих ситуаціях використовувалася методика С. Розенцвейга [5].

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. В результаті проведеного у 2015 році пілотажного дослідження виявилось, що методика С. Розенцвейга не зовсім відповідає нашій меті дослідження. Частина малюнків за своїм змістом вже не відповідає інтересам і потребам сучасних підлітків, а отже ситуації, що були зображені на них не можуть бути фруструючими. Тому деталі малюнків були змінені з метою наближення ситуацій до реальних подій, з якими можуть зіткнутися неповнолітні засуджені в умовах суспільства, які є актуальними для їх віку. Крім цього, у 10 ситуаціях представлених у першоджерелі, для проведення нашого дослідження було змінено формулювання тексту та змінені деталі на двох малюнках. Відповідно до завдань дослідження та з метою зменшення витрат часу на його проведення було зменшено кількість картинок. Модифікована методика складалася з 12 малюнків, на яких зображені люди, які знаходяться в ситуації фрустрації.

В оригінальній методиці ситуації, представлені в тексті, розділені на дві основні групи: ситуації „перешкоди”, ситуації „звинувачення”. Відповідно до категорії неповнолітніх засуджених, важливо деталізувати види фруструючих ситуацій з якими вони можуть зіткнутися в реальному житті. Це дає можливість визначити реакції засуджених відповідно до конкретних ситуацій. В модифікованому варіанті методики представлені ситуації розділено на чотири основних блоки: „ситуації перешкоди”, „ситуації справедливої критики”, „ситуації несправедливої критики”, „провокуючі ситуації”.

Всі картинки, що були представлені вище, ми структурували по певних блоках, що відображають особливості реакції людини відповідно до змісту фруструючої ситуації.

„Ситуації перешкоди” — визначають реакцію людини, коли вона стикається з неможливістю досягти бажаного або ускладненням у задоволенні її потреб. Сюди ми також відносимо ситуації, в яких порушуються її плани, а обставини змушують людину докласти зусиль для досягнення мети. Наприклад: „Мені дуже шкода, але ми як раз продали останній квиток”.

„Ситуації справедливої критики” — визначають реакцію людини на справедливий зауваження та висловлювання незадоволення її поведінкою з боку оточуючих. Наприклад: „Коли ми дійшли до сьомого поверху, ти говориш, що забув ключі!”.

„Ситуації несправедливої критики” — визначають реакцію людини на образи та несправедливу оцінку. Це означає, коли людині докоряють, ображають, негативно оцінюють її дії, але насправді вона не заслуговує такої оцінки. Наприклад: „Ви спіткнулися! Під ноги треба дивитися”.

„Провокуючі ситуації” — визначають реакцію людини на висловлювання, які навмисно спрямовані на те, щоб вивести її з рівноваги. Це ситуації, де інша людина не дотримується обіцяного,

тобто вона є винуватцем того, що сталося або коли присутнє несправедливе звинувачення. Наприклад: „Я розумію, що підвожу тебе, але приїхати я не зможу”, „Я не зможу зараз Вас прийняти, хоча вчора ми про це домовлялися”.

Малюнки модифікованої нами методики мають певну послідовність. Для того, щоб засуджений включився в роботу і в нього одразу виникала зацікавленість до завдань методики, першими пропонуються ситуації справедливої та несправедливої критики. Далі всі види ситуацій надані по чергово, відповідно до їх змісту.

Розглянемо модифікацію методики за блоком „перешкода”, що включає п'ять малюнків. Деталі малюнку № 8 були змінені з метою наближення ситуації до реальних подій, які є актуальними для віку неповнолітніх засуджених. Наприклад, на картинці оригіналу зображено дві людини, одна з яких дає іншій розірвану газету та говорить „Ось Ваша газета. Мені дуже шкода, що дитина її розірвала”. Розірвана газета не актуальна в теперішній час, тому ситуація не несе заданого смислового навантаження. В модифікації методики на картинці №8 зображені ті ж самі люди, але газету замінено на мобільний телефон (рис.1). Поломка мобільного телефону більш значима для підлітків, ніж розірвана газета.

Рис. 1. Малюнок №8 напівпроективної методики визначення ступеню сформованості асертивної поведінки.

Деталі малюнку № 10 були змінені з метою наближення ситуації, з якими можуть зіткнутися неповнолітні засуджені після звільнення. Наприклад, на картинці оригіналу зображено ситуацію в магазині, де касир відповідає покупцю: „Мені дуже шкода, але ми якраз продали останній екземпляр”. В реальному житті ця ситуація в книжковому магазині не значима для неповнолітніх. В модифікації методики на картинці №10, зображені ті ж самі люди, але зображена ситуація в касі, де надпис „Мені дуже шкода, але ми якраз продали останній квиток” (рис. 2).

Рис.2. Малюнок № 10 напівпроективної методики визначення ступеню сформованості асертивної поведінки.

В модифікованій методиці було додано два нових малюнки, які відображають ситуації перешкоди. На малюнку №6 (рис. 3) зображено дві людини, одна з яких показує указкою на картину, а інша людина розглядає її і говорить: „Ця Ваша картина мені не подобається!”. В цій ситуації розглядається перешкода для збереження позитивного образу „Я”, перешкоджає його самооцінці.

Рис. 3. Малюнок №6 напівпроективної методики визначення ступеню сформованості асертивної поведінки.

На малюнку №12 (рис.4) зображено ситуацію перешкоди на дорозі, коли дорогу, якою їхала людина перекрило зламане дерево. На узбіччі дороги стоїть чоловік похилого віку, який говорить водію машини: „Або спробуйте пересунути дерево, або потрібно об'їхати 40 кілометрів”.

Рис. 4. Малюнок №12 напівпроективної методики визначення ступеню сформованості асертивної поведінки.

Розглянемо модифікацію методики за блоком „справедлива критика”, що включає два малюнки. Малюнок №1 відповідає оригіналу. Текст на малюнку №4 в оригінальній методиці був „Як навмисне, тепер ти загубив ключі”. Для того, щоб неповнолітні краще уявили ситуацію і відчували себе на місці героя ситуації текст малюнку був змінений на „Коли ми дійшли до сьомого поверху, ти кажеш, що забув ключі”

Розглянемо модифікацію методики за блоком „ несправедлива критика”, що включає два малюнки. Текст на малюнку №2 в оригінальній методиці був „Твоя подруга запросила мене сьогодні ввечері на танці. Вона сказала, що ти не прийдеш”. Для того, щоб підсилити емоційне навантаження малюнку, текст був змінений на „Твоя подруга сьогодні піде в кафе зі мною. Вона сказала, що ти жадний”. Текст на малюнку №11 в оригінальній методиці був „Ви не забулись?”. З метою відображення змісту ситуації, де присутня не справедлива критика, текст змінений на „Що Ви спотикаєтеся! Під ноги потрібно дивитися!”

Розглянемо модифікацію методики за блоком „ провокуюча поведінка”, що включає три малюнки. Малюнки №5 та №9 відповідають оригіналу. Текст на малюнку №3 в оригінальній методиці був „Ви брехун! Ви самі це знаєте!”. Для того, щоб підсилити емоційне навантаження малюнку та відобразити ситуації провокуючої поведінки, текст був змінений на „Ви брехун! Ви завжди брешете!”. Текст на малюнку №7 в оригінальній методиці був „Вона повинна була бути тут вже 10 хвилин тому”. В тексті був збільшений час очікування „Вона повинна була бути тут вже 30 хвилин тому”.

Інструкція до методики: „Подивись на цей малюнок. Тут зображено дві людини. Те, що говорить одна людина, записано в квадраті. Скажи, як ти думаєш, що йому відповідає інша людина”. Після інструкції досліджуваному по-одному показують малюнки.

Експериментатор зачитує фрази на малюнках, для передачі чіткої інтонації відповідно до фруструючої ситуації. Досліджуваному пропонується дати відповіді в усній формі. Кожна відповідь за малюнком записується експериментатором.

Обробка результатів методики полягала, що всі відповіді розподілялися на три види поведінки в ситуації фрустрації. Це зумовлено тим, що реальна поведінка підлітків зумовлена не тільки його почуттями, але й опосередкована соціальними навичками. В результаті аналізу варіантів реакції неповнолітніх на фруструючі ситуації, нами були визначені типи стратегій поведінки відповідно до параметрів асертивності: асертивна, неасертивна (самозахисна), агресивна.

В оригінальній методиці асертивна стратегія поведінки відповідає інтропунітивній реакції на фруструючу ситуацію з фіксацією на задоволення потреби. Відповідь досліджуваного направлена на вирішення проблеми. Він приймає вину на себе або бере на себе відповідальність за виправлення даної ситуації. Відповідно до асертивної стратегії поведінки людина проявляє повагу до прав інших людей. Ця стратегія є правильною емоційною реакцією на фруструючу ситуацію.

Неасертивна стратегія поведінки - імпульсивна реакція з фіксацією на самозахисті. Головну роль у відповіді засудженого грає захист себе, свого «Я». Фруструюча ситуація розглядається як щось таке, що може бути виправлене само по собі, варто лише почекати. Підліток з неасертивною поведінкою у вирішенні своїх проблем покладається на те, щоб отримати бажане без будь-яких власних зусиль – внаслідок дії якоїсь іншої особи. У цьому разі він прямо не каже про те, що справді хоче сказати, а вдається до маніпулятивної поведінки [2].

Агресивна стратегія поведінки відповідає екстрапунітивній реакції з фіксацією на самозахисті або на перешкоді. Реакція направлена на

оточення в формі підкреслення провини когось іншого, в формі осуду зовнішньої причини фрустрації або зобов'язує іншу людину вирішити ситуацію. Явним проявом агресії є негативно емоційно забарвлені відповіді, погрози, лайливі висловлювання.

Наведений вище якісний аналіз відповідей, був переведений в кількісні показники. Зокрема, чітка відповідність фрази наведеним параметрам асертивної поведінки оцінювалася в два бали. Разом з тим виявилось, що можлива невизначена поведінка, тобто така, що включала елементи кожного з варіантів. Наприклад, в ситуації „Вибач, я випадково зламав твій мобільний телефон” неповнолітній засуджений відповідав „Ти повинен його відремонтувати”. Ця відповідь означає наявність як агресивної поведінки так і частково пропонує вихід із ситуації. Отже, до балів за агресивність додається 0,5 балів до асертивної стратегії поведінки. За кожним типом реакції на фруструючі ситуації ми визначали суму балів, відповідно до параметрів асертивної поведінки. Завдяки цьому з'ясувалося, що окрім трьох стратегій поведінки в ситуації фрустрації неповнолітні засуджені виявляють ще дві стратегії: несформовану та суперечливу поведінку.

Підлітки з суперечливою поведінкою з одного боку прагнуть наполягти на своєму, але не впевнені в своїх можливостях. Це викликає негативне переживання (внаслідок внутрішнього конфлікту), яке може проявлятися в агресивній поведінці. В тому разі, якщо жодна з реакцій на фрустрацію не переважає, тобто вони рівномірно проявляються незалежно від ситуації, можна вважати, що засуджений має несформовану поведінку в ситуації фрустрації.

Таким чином дослідження показало, що існує п'ять основних типів реакції на фрустрацію неповнолітніх засуджених: асертивна

поведінка, не сформована поведінка, суперечлива поведінка, неасертивна поведінка, агресивна поведінка.

Наведемо результати в яких представлено різновиди поведінки неповнолітніх засуджених в ситуації фрустрації у порівнянні з учнями загальноосвітніх шкіл (рис.5).

Рис. 5. Різновиди поведінки неповнолітніх засуджених у ситуації фрустрації порівняно з учнями загальноосвітніх шкіл

Як видно з діаграми, неповнолітні засуджені значно менше виявляють стратегії асертивної поведінки, ніж школярі загальноосвітньої школи. Разом з цим, школярі використовують агресивну поведінку, частіше ніж неповнолітні засуджені. При цьому рівень неасертивної поведінки у школярів більш ніж втричі менший.

Висновки. Основним завданням системи виконання покарань є ресоціалізація засуджених. Особливо важливим є це завдання, якщо йдеться про неповнолітніх засуджених. В установах пенітенціарної служби проводиться безліч заходів щодо ресоціалізації неповнолітніх засуджених, але це не завжди є ефективним. Однією з причин цього є

недостатня наукова обґрунтованість виховних впливів та відсутність диференційного підходу до корекції тих особистісних особливостей, які притаманні конкретному засудженому.

Важливою складовою ресоціалізації неповнолітніх засуджених є формування соціальних навичок, зокрема реакції неповнолітніх засуджених на різні види фруструючих ситуацій, які можуть трапитися в їх житті. Вчасне виявлення схильності до неконструктивних реакцій неповнолітніх у фруструючих ситуаціях є основою корекції їх поведінки в умовах виховних колоній.

Асертивність - це усвідомлення людиною свого права досягти того, чого бажаєш; вміння прямо висловлювати свої думки та почуття – як позитивні, так і негативні, але таким чином, щоб не порушити права інших людей. Саме асертивність є умовою конструктивної поведінки у фруструючих ситуаціях.

Модифікація методики С. Розенцвейга, що була розроблена нами, дозволила відповідно до змісту фруструючих ситуацій структурувати стимульний матеріал по таких блоках: „ситуації перешкоди”, „ситуації справедливої критики”, „ситуації несправедливої критики”, „провокуючі ситуації”.

В результаті аналізу варіантів реакції неповнолітніх на фруструючі ситуації, нами були визначені типи стратегій поведінки відповідно до параметрів асертивності: асертивна, неасертивна, агресивна, суперечлива, несформована.

Порівняння результатів аналізу поведінки неповнолітніх засуджених та школярів у ситуації фрустрації показали, що неповнолітні засуджені значно менше виявляють стратегії асертивної поведінки, ніж школярі загальноосвітньої школи. Разом з цим, школярі використовують агресивну поведінку частіше, ніж неповнолітні

засуджені. При цьому рівень неасертивної поведінки у школярів більш ніж втричі менший.

Список використаних джерел:

1. Журавель Т.В. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх: методичний посібник / Т.В. Журавель, Ю.В. Пилипас та інші // К.: "Версо-04". – 2012. – 168 с.
2. Каппони, В. Как делать все по-своему или Ассертивность в жизнь /В. Каппони, Т. Новак. –СПб.: Питер, 1995. –186 с
3. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки / Н.Ю. Максимова // Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь. – 2011. – 520 с.
4. Недибалюк О.С. Комунікативна компетентність неповнолітніх засуджених як складова соціально-психологічної готовності до ресоціалізації / О.С. Недибалюк // Збірник матеріалів науково-теоретичної конференції „Пенітенціарна теорія та практика України очима молодих науковців”, 17 квітня 2015 р., м. Київ / відп. ред. Є.Ю. Бараш, С.Г. Стеценко. – К.: Ін-т крим.-викон. служби. – 2015. – С. 167-169.
5. Сборник психологических тестов. Часть III: Пособие / Сост. Е.Е.Миронова – Мн.: Женский институт ЭНВИЛА, 2006. – 120 с.

Spysok vykorystanykh dzherel:

1. Zhuravel T.V. Pidhotovka do zvilnennia osib, yaki vidbuvaiut pokarannia u vydi obmezhenia abo pozbavlennia voli na pevnyi strok, u tomu chysli nepovnolitnikh: metodychnyi posibnyk / T.V. Zhuravel, Yu.V. Pylypas ta inshi // K.: "Verso-04". – 2012. – 168 s.
2. Kappony, V. Kak delat vse po-svoemu yly Assertyvnost v zhyzn /V. Kappony, T. Novak. –SPb.: Pyter, 1995. –186 s
3. Maksymova N.Yu. Psykholohiia deviantnoi povedinky / N.Yu. Maksymova // Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv. – K.: Lybid. – 2011. – 520 s.
4. Nedybaliuk O.S. Komunikatyvna kompetentnist nepovnolitnikh zasudzhennykh yak skladova sotsialno-psykholohichnoi hotovnosti do resotsializatsii / O.S. Nedybaliuk // Zbirnyk materialiv naukovo-teoretychnoi konferentsii „Penitentsiarna teoriia ta praktyka Ukrainy ochyma molodykh

naukovtsiv", 17 kvitnia 2015 r., m. Kyiv / vidp. red. Ye.Yu. Barash, S.H. Stetsenko. – K.: In-t krym.-vykon. cluzhby. – 2015. – S. 167-169.

5. Sbornyk psykholohycheskykh testov. Chast III: Posobye / Sost. E.E.Myronova – Mn.: Zhenskyi ynstitut ЭНВYЛА, 2006. – 120 s.

Maksymova, N.Yu., Nedybaliuk, O.S. Strategies of behavior of juvenile convicts in a situation of frustration. *The article deals with the problem of determining the relationship between assertiveness and a certain ratio of reactions of a teenager to a frustrating situation. The types of behavior strategies in accordance with the parameters of assertiveness are defined: assertive, nonassertive, aggressive, contradictory, unformed. As a result of the study, it was determined that juvenile convicts show significantly less assertive behavior strategies than secondary school students. At the same time, schoolchildren use aggressive behavior more often than juvenile convicts. At the same time, the level of nonassertive behavior in schoolchildren is more than three times less. Timely detection of propensity to non-constructive reactions of minors in frustrating situations is the basis for correction of their behavior in educational colonies.*

Assertiveness is a person's awareness of his right to achieve what he wants; the ability to directly Express his thoughts and feelings - both positive and negative, but in a way that does not violate the rights of other people. Assertiveness is a condition of constructive behavior in frustrating situations.

Key words: *resocialization, juvenile convicts, situations of frustration, assertiveness, adolescents*

Відомості про авторів

Максимова Н.Ю., доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Недйбальюк О.С. аспірантка кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Maksymova, N., doctor of psychological Sciences, Professor of the Department of social rehabilitation and social pedagogy of the faculty of psychology of Taras Shevchenko national University of Kyiv

Nedybalyuk, O., post graduate student of the Department of social rehabilitation and social pedagogy of the faculty of psychology of Taras Shevchenko national University of Kyiv

E-mail: 3481160@gmail.com